Horváth Róbert

AZ ÖRDÖGŰZÉS FUNDAMENTUMAI

Kísérleti írás

1.

Sokan kerülik az ördögűzős filmeket, érdektelenségből, vagy mert félelmetesek. Némelyek azt is hozzáteszik, betegesek. Egy régi indiai művészetelmélet szerint a műalkotások dühhel telt *(raudra)*, visszataszító *(bíbhatsza)* és rémisztő *(bhajánaka)* elemei vagy részei normálisak, az alább tisztázott keretek között, mivel olyan állapotokhoz vezetnek vagy olyanokból fakadnak, amelyek szorosan hozzátartoznak az emberi létezéshez. Ezen elmélet szerint szükséges a harag *(kródha)*, az undor *(dzsuguszpa)* és a félelem *(bhaja)* állapotát megtapasztalnunk – éspedig mélyen és sokszorosan – ahhoz, hogy beteljesítsük az emberi állapotot, majd túllépjünk rajta. Az előbbi hármat *raszá*knak, az utóbbi hármat azokhoz tartozó *bhává*knak nevezik. Egy tradicionális művészi alkotás nem állhat csupán ilyen elemekből, és nem csak az említett állapotok átéléséhez vezet. Ki kell egészülnie az erotikus *(sringára)*, a komikus *(hászja)*, a megrendítő *(káruna)*, a hősies *(víra)* vagy a csodával határos *(adbhuta)* elemekkel is, mert az ilyen jellegű részek művészeti tapasztalata által a szerelem *(rati)*, a humor *(hásza)*, az együttérző szomorúság *(sóka)*, a hősies emelkedettség *(utszáha)* vagy a csodálkozás *(viszmaja)* állapotaiba jutunk, melyek módszeresen beteljesíthetik az emberi létezést, az azon való túllépés lehetőségével együtt. Nem kell mind a nyolc *raszá*nak és a kapcsolódó *bhává*nak megjelennie egyetlen alkotáson belül, de négynek a jelenléte általában elvárt. Különféle kombinációikból és dominanciáikból alakultak ki később a nagyobb stílusok a művészeti ágakon belül.

Erősen leegyszerűsítve ez a *raszá*k – atmoszférák, érzések, benyomások, de leginkább esztétikai ízek – teóriájának alapgondolata. A *raszá*k rendjét és rendszerét a Nyugat könnyelműen félretetette és teszi, holott megértése hozzájárulhatott volna és ma is hozzájárulhatna, hogy a tényleg beteges horror, pornó, vicces, romantikus és akció formák ne jöjjenek létre, vagy ami belőlük használható, a helyére kerüljön. Természetesen nem azt állítjuk, hogy e Bharatamuni által valamikor az időszámításunk előtt 300 és Krisztus után 100 között megfogalmazott művészetelméletben – melyet később olyanok folytattak és egészítettek ki, mint Ánandavardhana a 9. században, Abhinavagupta a 10–11. század fordulóján, és sokan mások – szereplő esztétikai-művészeti minőségeknek ne lenne megfelelője másutt. Például a komikummal hasonlóképpen operáltak Európában, mint Indiában, és itt is abból a célból, hogy úgy a művészek, mint a művészetet befogadók kellőképpen megtapasztalják a vele járó állapotot. Egyszerűen arra utalunk, hogy a *raszá*k és a hozzájuk kapcsolódó vagy eredőjüket jelentő *bhává*k nyolcas és egyéb

számú rendszerének alapvetőségét, egyetemes érvényét nem látják be eléggé. Pedig a művészi tapasztalat teljességét lefedi és képviseli, mint említettük a velük járó létállapotokkal együtt.

2.

Az ördög, a gonosz, a sátán témája mindazonáltal felülmúlja a düh és a harag, a visszataszító és az undorító, a rémület és a félelem művészeti elemeit és állapotait. Lefelé tartó értelemben túl van ezeken. A sátán több a haragnál, az undornál és a rémületnél. Kapcsolódik ezekhez, ám közben maximális eredőjük, és sok minden más. A kereszténység kezdettől fogva érzékenyen és intenzíven reflektált a Rosszra, a Kísértőre, a gonoszra, az ördögre, az ellenségre, a sátánra. Még a templomban is jelen van. Nem csak a farsangra gondolunk, a bolondok ünnepére, az Egyház által jóváhagyott sokszor vaskos népi kultuszokra, a pajzánkodásra vagy azon idők szokásaira, amikor a templomok a mindennapi élet eleven helyszínei voltak. Nem is csak a templomok bizonyos képi ábrázolásaira, sárkányfaragványaira, ördögi oromdíszeire vagy olyan szobrokra, mint a párizsi Notre-Dame-székesegyház „Maistre Pierre du Coignet"-je (A sarokkő [Fekete] Péter Mestere), amelyben – mint Fulcanellitől tudjuk – a hívők eloltották gyertyáikat. Nem csak a padló vagy a karzat recsegéséről beszélünk, a magányos templomlátogatás meditációi közben hallott kétes eredetű hangfoszlányokról, a gyóntatófülkék szinte okkult hangulatáról. A kereszténység eleitől fogva átitatott a gonosz gondolatával, *felvállalta* az ellenség, a sátán *jelenlétét* – hogy kiűzhesse. Mindez Krisztus Urunk pusztai megkísértéseire és korábbi tradíciókkal való érintkezésekre megy vissza. A Fiú felvállalta nemcsak az emberként, hanem a zsidó vallásba való születést, az istállót, benne a szamárral, amelyet később diadalmasan legyőzött. Kapcsolódott a judaizmus Keresztelő János-i irányzatához, és annak aszketikus-böjti, vándorló-elvonuló – talán mágikus – gyakorlatát követve kísértette meg az ördög, a sátán

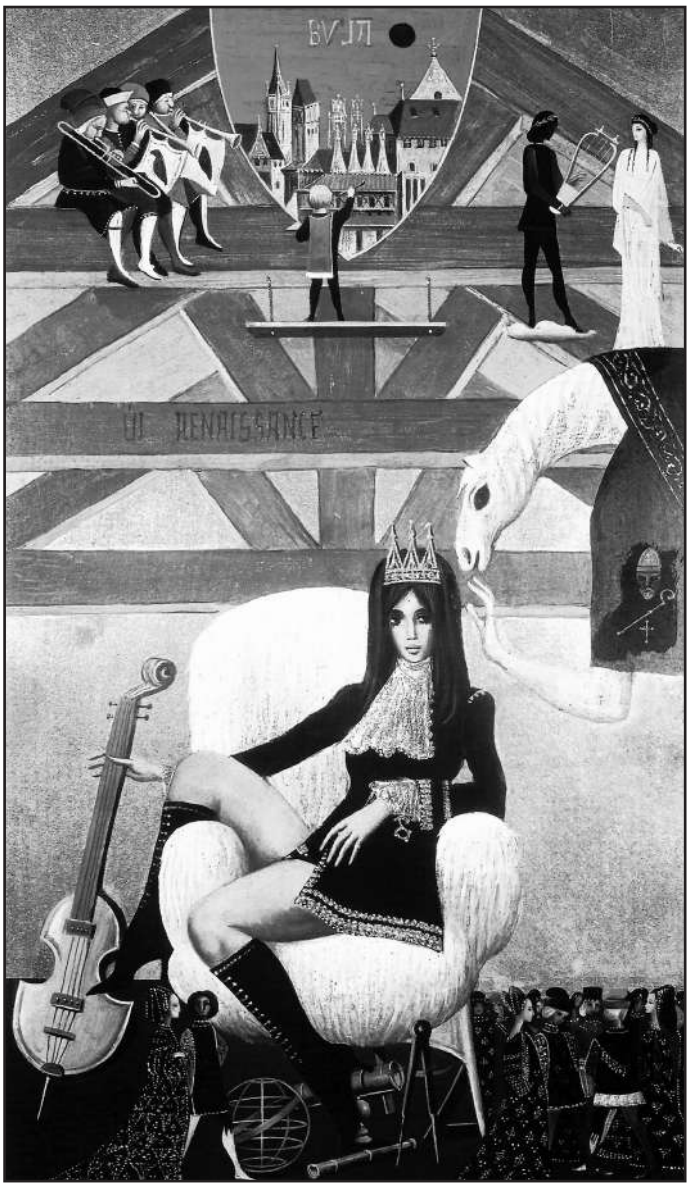

Rátkay Endre: Beatrice királynő (Calendarium. Tizenöt aranyszárny. 415 képmező. Részlet)

háromszor. A kereszténység ezekkel együtt és ezek után született, nemcsak mint a bűnbánat és a bűnbocsánat egysége (Keresztelő Szent János), hanem mint tűzzel, *Logosszal* való keresztelés, magába az Istenfiúságba történő avatás. Tökéletesen távol áll az ördög és a sátán tételezésétől való menekülléstől, de távol az abszolút, legyőzhetetlen Rossz gondolatától is, valamint a kis bűnök lapos megbánásának és lapos megbocsátásának modern kereszténységétől. Ez utóbbi Jézus Krisztus esetében a Megváltás szintjén ment, megy és megy majd végbe. Úgy a múltban, mint a jövőben, a második eljövetelkor: az isteni szeretet, a végső nemkettősség jegyében, ami a Megváltás valamennyire még megfogalmazható lényege.

Amihez Jézus kapcsolódott és amit meghaladott, mind tovább élt a kereszténységen belül. A judaizmusra hatást gyakorolt az egyiptomi, majd a mezopotámiai asszír–sumér–akkád és káld démonológia. A közel-keleti influenciák révén konkrét démonok is átszivárogtak az Egyházba. A befolyások pontos történeti menetét nem ismerjük, de bizonyos, hogy a perzsa zoroasztrianizmus vagy mazdaizmus dualizmusa és angyaltana ugyancsak hatással volt a kereszténységre a judaizmus közvetítésével. Ahogy a manicheizmus is. Az alsóbb természet felvállalására képtelen monofizitizmus eretnek minősítést kapott a Római Egyházban, ahogyan a dualizmusok is, mint később a bogumiloké és a katharoké. A katolicizmus egyaránt felülemelkedett a végérvényes dualizmusokon és a könnyelmű monizmusokon.

3.

Eltérő vallásokban, ahol a korai kereszténységgel való kapcsolat csaknem teljesen kizárható, a sámánizmusban, a bönben, a tibeti buddhizmusban és a hinduizmusban a démonokban történő gondolkozás hasonlóan intenzív szintjére jutottak. Itt a dualistának ható elképzelések ugyancsak nem vezettek végletes dualizmushoz, egy feloldhatatlan kettősségben való hithez. E vallásokban és tradíciókban az ördögűzési eljárások még részletesebben kimunkáltak és gyakoribbak, mint a kereszténységben. A belső-ázsiai sámánizmus esetében a mai napig démonűzési szertartásokat végeznek betegek, holtak és lakhelyek vonatkozásában. A földterületek, sátrak és egyéb helyszínek ördögűző processzusai hasonlatosak a takarítás komplex műveletéhez, melynek során a sarkokat, szegleteket, a szőnyeg és a berendezési tárgyak alatti helyeket megtisztítjuk mindenféle képzelt és valóságos szennyeződésektől, világi módon, de olykor szintén énekelve. A bön talán a legaktívabb és legjáratosabb vallás a démonűzés tekintetében. Minden valódi tradíció gondolkozik nem fizikai lényekkel való kapcsolatokban, ám a bönben a lélekvesztés jelensége is megjelenik. Ez utóbbit az öt elemmel (föld, víz, tűz, levegő, tér) való kapcsolat megtalálása és kiegyensúlyozása révén véli gyógyíthatónak, amikor mind az öt elem jelen van és egyensúlyba kerül. A nem fizikai lényekkel való kapcsolat a vendégek négy körének meghívását jelenti, melyek közé a negatív lények és az elemi szellemek tudatosítása is tartozik.

A tantrikus tibeti buddhizmusban nagyobb a szerepe a különféle tisztító gyakorlatoknak, mint az általános tisztaságra törekvő korai buddhizmusban. Ezeket jóval magasabb megvalósítási módszereket gyakorló tibeti mesterek is végzik, olykor egész életük során.

Hasonlóan kiemelkedő a különféle tisztító gyakorlatok szerepe a hindú tantrikusok esetében. Nemcsak a *jógík* gyakorolták életük végéig a *jóga* alsóbb, tiltó és előíró gyakorlatait, hanem a *tántrikák* is az általában előkészítő jellegűnek tekintett tisztító műveleteket. Utóbbi vonatko-

zásban megjegyezzük, hogy a megszállottság egyik hindú fogalma *(ávésa)* bizonyos környezetekben *szamávésá*vá alakult, ami a végső összeszedettség, a jógikus végcél, a *szamádhi* tantrikus megfelelője. Ennek *(szamávésa)* jelentése nem ördögi vagy teljes megszállottság, hanem pontosan a megszállottság *átváltoztatása:* teljes belemerülés, elmélyedés és felszívódás Istenben, aki tökéletesen áthatja az embert. Loriliai Biernacki némileg túllőtt a célon, amikor máskülönben nagyszerű tanulmányában a *szamávésá*t döntően megszállottságként értelmezte. Nyilvánvalóan mérhetetlen különbség van aközött az önkívületi állapot között, amelyet az ördög okoz és aközött az extázis között, amely az intenzív Istenre irányulásból következik. A hindú példa nem kirívó, az egyik Gabriele Amorth által javasolt katolikus imában ez áll: *„Olvassz fel engem, Uram / alakíts, tölts el magaddal, rendelkezz velem."* A Szentlélek általi „megszállottság" és az ördög általi azonban fenomenikusan is teljesen különböző.

4.

A történelmi előzményeken és hatásokon kívül, melyeket a második gondolatmenet végén említettünk, a krisztusi élettörténet és a később kibontakozott keresztény démonológia mellett bizonyságot nyújt a kereszténység gonosz iránti érdeklődésének mélységére az apokaliptika és az eszkatológia is. Habár az utóbbi manapság egyfajta hurráoptimizmussá silányult, az előbbit pedig a gnoszticizmus apokalipticizmusa mellé helyezik, a végidőkre vonatkozó krisztusi és apostoli tanítás e két területe szoros kapcsolatban áll az ördög jelenlétének eleven, mély és körültekintő tételezésével.

Eltérő témakör, ám az *„idők jeleihez"* tartozik, hogy a 19. század második felében és a 20. század első felében tapasztalt kísértetek majdnem

Rátkay Endre: Händel (Demonologia. Öt fekete: 70 festmény. Részlet)

eltűntek mára, legalábbis erősen megfogyatkoztak. Az úgynevezett szellemidézések olykor a megszállottság jeleit produkálták a kísérleteket látókban és a szellemidézések iránt érdeklődőkben. Valóban így lenne? Nem léteznének már kísértetek? Véleményünk szerint egyáltalán nem tűntek el, csak átalakultak. Áthelyezték a működési és megnyilvánulási területüket az elektromosság, majd a számítástechnika és az informatika világába, ahol a befolyásoltság-megszállottság analóg formái napjainkban megtalálhatók. Például túl sok zajt hallunk. A gépek

Rátkay Endre: Csipkerózsika (Calendarium. Tizenöt arany szárny. 415 képmező. Részlet)

robajai, a forgalom alapzaja, mint valamiféle folyamatos mormolás, ellen*mantra*, áthatják az életünket. Néha a telefonunk csengőhangját és zenei dallamokat hallunk gépek zajában és szubtilis elektromos búgásokban. Valójában a démonok világának részét képezik váratlanul felbukkanó ismétlődő kifejezések éppúgy, mint képek automatikus szériái a modern-posztmodern világban. A démonok – nem a platóni *daimónok*, hanem elváltozott keresztény értelemben – jelen vannak a számítástechnikában és az informatikában. Nemcsak a pornófilmek mozdulataiban, női szemekben, kinyújtott nyelvekben vagy a metálzenészek extázisaiban, hanem az internet bennünket megszálló híreiben, egy képileg és szájbarágós üzenetekkel terhelt, általános virtuális realitásában is, amelynek semmi köze a latin *virtus*-hoz, egy tudatossá tett valósághoz kapcsolódó erényhez, mégis a lehetségesnél igazabbnak és valósabbnak állítja be magát. Az informatika, a számítógép, a sötéten vagy kékesen fénylő monitor ily módon a *materia prima* egyfajta ellentétje, hordozza akár asztali gép vagy a mobiltelefon kijelzője. Minden gyakorlati haszon dacára *potentia passiva pura*, merőben passzív lehetőség, amit a benne rejlő potenciák ellenére rossz és diabolikus célokra használnak, mégpedig aktívan. Íme a démonok, ártó, gonosz erők mai területe, az ördögi megszállottság aktuális eredője. Persze a korábbi formák és terepek is megmaradtak.

5.

A *Collectio rituum* 1961-es magyar kiadásában, amely a legfontosabb papi rítusok szövegeit tartalmazza latin és magyar nyelven, a keresztelésnél még két-háromoldalnyi ördögűző szöveget olvashatunk. „*A keresztség végleges szakítást jelent a sátánnal, ezért az Egyház még erőteljesebben szólítja fel, hogy távozzék a keresztelendőtől. (…) – Ellene mondasz-e az ördögnek? – Ellene mondok. (…) – A sátánnak való ellentmondás harcot jelent egy életre.*" Fél évtized sem telt el és a hasonló ördögűző passzusok jórésze mellőztetett a szentmiséből is.

Egy amerikai filmrendező, William Friedkin, 1973-ban készült, *Az ördögűző* című filmjével (rendezői változat: 2000) újra felkeltette az érdeklődést az exorcizmus iránt. Részben en-

nek folyományaként és Gabriele Amorth atya hatására a Vatikán létrehozta az Ördögűzők Nemzetközi Társaságát. Nem követelte vagy erősítette meg az ördögűző passzusok liturgikus újrahasználatát, de legalább aktívabb ördögűzési képzést indított. A korábbi gyakorlattól eltérően, amikor országonként olykor még csak egy volt, egyházmegyénként elrendelte egy-egy ördögűző pap működését. Nyilvánvalóan nem Friedkin, nem is Amorth érdeme mindez. Az Egyház reagálását mutatja a saját múltjára és a népszerű tendenciákra, amely utóbbinak, ebben az esetben, kivételesen, örülhetünk.

Friedkin alkotása, kijelenthetjük, gondviselésszerű volt, hozzájárult, hogy az Egyház vissza kezdjen térni saját hagyománya exorcista részeihez. Ugyanekkor egyfajta okkultista érdeklődést indított el a megszállottság kapcsán, amit ilyen módon nem lehet jól érteni. Az Egyház kellett volna ahhoz, hogy a gonosz általi megszállottságot ne csak konkrétista módon értelmezzék, miközben azt is világossá teszi, hogy nem „csak szimbolikus". Ehhez azonban vissza kellett volna vonni a liturgikus reformot, ami – természetesen – nem történt meg.

6.

Az ördögűzős filmek nemcsak gonosz, sátáni megszállásokról szólnak, hanem megrendítő, heroikus és csodás elűzésekről. Ilyen a vonatkozó hagyományos praxis lényege is: nem az ördög, démon, ellenség a lényeg, hanem a tőle való megszabadítás, az eltávolítása, a megsemmisítése vagy átalakítása. Amennyit a film műfaja nyújthat, annyira az ördögűzős filmek általában véve jók, eddig, leszámítva bizonyos történeti körítéseket. Főbb példák: *Ördögűző I–IV.* (1973, 1977, 1990, 2004), *Stigmata* (1999), *Ördögűzés Emily Rose üdvéért* (2005), *Requiem egy lányért* (2006), *A rítus* (2011), *Démonok között I–III.* (2013, 2016, 2021), *Ördögűzés Molly Hartley üdvéért* (2015), *Múltbéli démonok* (2015), *Deborah Logan története* (2016), *Vele érkezik az ördög II.* (2020), *13. ördögűzés* (2022), *A pápa ördögűzője* (2023).

Összességüket tekintve – mert mindegyik hozzáad valami apróságot a témakörhöz – van e filmekben azonban valami, ami eltávolít, messzire visz attól, hogy megértsük az ördöggel és a megszállottsággal kapcsolatos eredeti keresztény elgondolást és szándékot. Ez a valami a látványosság és a külsővé tétel, a maga számos momentumával és epizódjával, a sminkektől a hányásig és a kifordult végtagokig. Ha megnézzük *Az ördög és Amorth atya* (2018) című filmet, láthatjuk, hogy bár a megszállottság kétségtelen, az ördögűzés processzusát is beleértve az egész jóval kevésbé látványos, mint amiket a játékfilmekben és az ál-dokumentumfilmekben látunk (például a *Múltbéli démonok*ban, ami az egyik legbrutálisabb megszállottság-bemutatás). Pontosan erről van szó: 1973 óta jelentős mértékben félre vagyunk vezetve, amennyiben a megszállottságot csupán másban tételezzük, és ott is csak akkor, ha látványos. Az Egyháznak természetesen határvonalakat kell húznia a kísértés, a bűn, a pszichiátriai-pszichológiai betegségek és a megszállottság között. Ez azonban jelentős részt valláspolitikai és egyházjogi szint. Az eredeti elgondolás és intenció értelmében folytonosság van az említett négy között. A megszállottság kísértési formáját át kell élni, magunkra

„Összességükben tekintve – mert mindegyik hozzáad valami apróságot a témakörhöz – van e filmekben azonban valami, ami eltávolít, messzire visz attól, hogy megértsük az ördöggel és a megszállottsággal kapcsolatos eredeti keresztény elgondolást és szándékot. Ez a valami a látványosság és a külsővé tétel".

vonatkoztatni, megtapasztalni, minden szubtilis, nem látványos formájával együtt, és relációba hozni tiszta önmagunkkal, a lelkünkkel. Máskülönben az ördögűzés nem lehet sem tényleges, sem sikeres.

Nem szeretnénk szétfeszíteni az itteni kereteket, de a kísértés–bűn–pszichiátriai/pszichológiai betegségek–megszállottság négyesbe az addikciók, a függőségek is beletartoznak, teljesen konkrét kapcsolatban állnak a megszállottsággal. Van olyan, hogy szexuális megszállottság, de vannak kisebbek is. Viszont ugyanígy, nem csupán az említett takarítás, hanem a mosakodás, a tisztálkodás, például a haj- és a körömvágás is kapcsolatban áll az ördögűzéssel, ha nem is túl közeli módon.

A kereszténység lehatol a poklokig. Ezzel együtt, ennek ellenére emelkedik a mennyig, Isten színelátásáig. A kihelyezett és külsővé tett megszállottság egy hamis, töredékes és alkalmi kép, amit az ördögűző papok is megszenvednek. A legkevésbé sem vitatjuk a megszállottság extrém jelenségeit, szögek hányását,

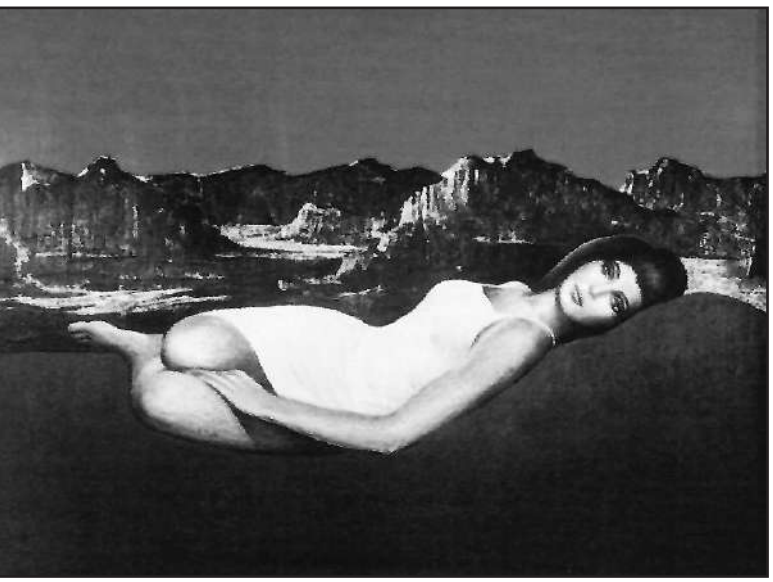

Rátkay Endre: Pénelopé (Binominalis. Hat kék szárny. 90 festmény. Részlet)

állati szőr és egyebek manifesztálódásait. Ám a kifelé mutogatás és a vád, akkor is, ha a megszállottság tényleges, a sikertelen ördögűzések legfőbb oka.

7.

Mert éppen az ördög, a sátán a Vádló. Természetesen nem minden vádló maga a sátán, nem minden rossz maga a Rossz, nem minden kísértés maga a Kísértő, nem is minden gonosz maga a Gonosz. Az Egyház jól tudja mindezt. De a szükségszerűen külsőleges filmek világánál közelebb áll hozzánk az ördög, mint gondolnánk. Ezért találkozott Jézus Krisztus, a Fiúisten annyi megszállottal – és űzte ki őket. Az ördög, ahogy a muszlim hagyomány kiemeli, Suttogó. Mindig súg valamit a fülünkbe. Nem csak hajnali háromkor, a démonok órájában, a máj legaktívabb működési idejében. Főként azt suttogja, hogy te te vagy, nem több. Nem a lelked vagy. Nem Isten képmására teremtettél. Az ősbűn: elhinni ezt. Az ördög, az antikrisztus így jelen van és közel, *„az ajtónál áll”*. Idősebb Coomaraswamy írta, hogy a pokol és a sátán az elmében lakozik. Ezzel nem azt akarta mondani, hogy csak ott, hanem felhívta a figyelmet a közelségére, a hozzánk tartozásra, amire az objektív képek például képtelenek. Az ördög, a sátán tényleg az elmében *(manasz)*, a gondolatokban munkálkodik főként, az összes akart érzelem és cselekedet előtt. Megelőzi az egoizmust is.

A gonosz, a rossz, az ellenség, a vádló, a kísértő mindemellett morális kifejezések. Valójában egyik sem csupán erkölcsi, mert ez esetben mindegyiket a végsőkig vitték. Anélkül, hogy abszolút dualitást képviselnének, az Egyház felvállalta a létüket, a maximumukkal együtt. Ennek célja az volt, hogy legyőzhesse a kettősségeket, akkor is, ha jellemzően átvett és alkalmazott ilyeneket.

8.

Természetesen nagyfokú különbség van a kísértés, a bűn és a megszállottság között, ahogy az ördögi behatások-befolyások és a megszállottság között, még nyilvánvalóbban a lelki, pszichiátriai–pszichológiai instabilitások vagy betegségek és az ördögi megszállottság között. De bármit is mondott Amorth atya ezzel kapcsolatban, említettük már, hogy összefüggés, kapcsolat, egyfajta folytonosság is van ezek között. A személyes pszichológiai helyzet elismerése rokon az alkalmi megszállottság teljesen tradicionális beismerésével.

De miként űzhető el a gonosz, szüntethető meg az ördögi megosztottság? Ha áttekintjük az exorcizmus keresztény gyakorlatát és formáit, azt látjuk, a jelenlévők *közös* imájában éppúgy, mint az ördögűző pap *parancsoló* beszédében és magatartásában, hogy az ördögűzés lényege, a démon nevének megtalálása, kimondása után, az Isteni egység tudatában és tételezésében rejlik. Nem másban, ebben. Isten tudata az egész szörnyűség fölé helyeződik, erőt ad az imának, tartást a viselkedésnek, és egyre inkább kiszorítja, megtöri a sátánt, aki *„vala és nincs, noha van”* – ahogy a *Jelenések könyvében* áll. Az ördögűzés gyógyítás, a gyógyulás pedig nem más, mint a nemkettősség tudatában, az egészségben való megerősödés. A nemkettősségben nincs már semmi más az isteni Egységen kívül. Nézzük meg az *evangelium*i szöveghelyeket, ahol Jézus Krisztus ördögöket űz. Mindegy, mit mondanak az ördögűző papok, ennek a nemkettősségnek az átéléseit és felmutatásait fogjuk találni. *„(…) Isten Lelke által űzöm ki az ördögöket”*, ami az *„Isten országa”* is.

9.

László András tanította a felbomlás ellenistenségeivel kapcsolatban, hogy azokat *in alio*, vagyis a

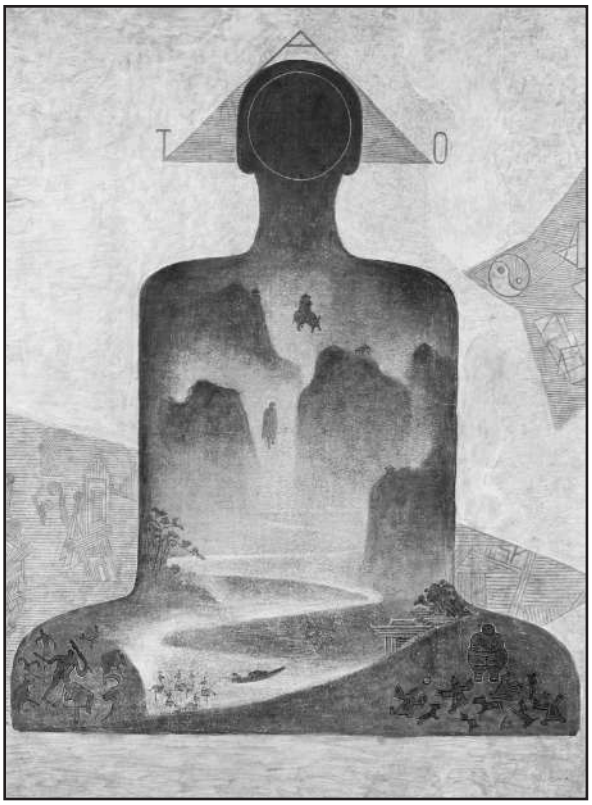

Rátkay Endre: Trimurti, részlet (Simboli quinque: Öt pannó. Részlet)

másban kell nézni. Azt, hogy a sátán *in se*, önmagában milyen, nem lehet sem átélni, sem megmondani. Az ördög, a sátán birodalma tényleg a más világa. Komoly veszélyei lehetnek tehát annak, amit a hatodik részben megköveteltünk, nevezetesen, hogy mindenfajta alkalmi látványosságon túl magunkra vonatkoztassuk a megszállottságot, mert máskülönben nem tudjuk megérteni, következésképpen nem is tudunk megszabadulni tőle, és másokat sem megszabadítani. A két megközelítés között azonban nincs teljes ellentét. A gonosz, az ördög, a sátán mindig csak lényünk és létünk olyan részét, részeit érinti és érintheti, amelyek a halhatatlan lelkünkhöz, voltaképpeni önmagunkhoz képest *mások*. Az ördögűzés ezt a szélsőséges utat járja be a nagyon más és a halhatatlan isteni lélek között – eltávolítva, megsemmisítve és átalakítva az előbbi formát.